

BÚCSÚ HONTI REZSŐTŐL*

Vigyázz erre a könyvre, kilencszázötvenet vettem Firenzében. — Így kaptam kölcsön egy kötetke Rezső Ferenct, bele is volt írva: Honti Rezső, Firenze, 1905. Tán nem vigyáztam rá, hogy én meg Kardos Tibornak kölcsönadtam? Hisz mint közöttünk az a kötetke — úgy körülül bennünk a Honti Rezső életművének szelleme.

Mint ama kötetke: a nemzedékekben, melyek a mediterrán kultúra verőfényére néznek, a Honti Rezső mosolya, e verőfény egy sugaraként, vándorútra kél, Lappanghat is, hisz majd csak kivilágol, felleg mögül is újra csak kisüt.

Most, hogy élő magyar hírtelen kihuny — most egy pillanatra mint ha egész eszméletünket bevilágítaná. Hisz fellegek közt elég soká lappangott: egy egész, munkás férfikorán át. A régi világ kiszorította a tudomány perifériáira: autszájder címeit — „a budapesti műegyetemen az olasz nyelv lektora” stb. — lökte oda neki. Csak hogy tudományos grádusokat nem vadászott ez a mosoly a felszabadulás után sem: elég volt neki, ha visszamosolygott reá a Múzsá, elég volt neki, ha megkapta — mert megkapta végre — a munka, a hatás teljesebb körét. Különben is kifogott ő már rég a sorsán: filológus, romanista, költő, műfordító, bárki, mihelyt a románisztika területére lép — önélküle már nálunk el nem lehet.

Tanítványai vagyunk — s lesznek utódaink is, így vagy úgy, de valamennyien. Hiszen sőtörőből csipegettünk az első mámorú talján szavakat, hiszen ő fogott kézen, ő volt Vergiliusunk, mikor tanulmányának világos ösvényén Dante sötét erdejébe léptünk, hiszen ő nyitogatta előttünk a nyelv, az ejtés, a dallam és szellem titkait, hiszen az ő ajkán szólt meg előtünk először szépen magyarul az itáliai róneszansz egyik legszebb szava, a játékos novella. Mesterünk maradt — a Világirodalmi Antológia klasszikus olasz anyagának munkájában — a végpillanatig: ki felfejtette a vers csillogó szövetét, kinek dicsérete büszkeség volt s bárati érzévétele hála-ára kötelező.

Illeté is neki, hogy nem volt ka-teóra-filológus, hogy ordó és grádus nélkül élt: a szabad hajdú állapota illett neki, kinek nem stratégia és taktika, hanem virtus és virágos kedv a tudomány. S mert ugyanakkor a stratégiát sem értekte nála senki jobban, mert olyan tudós volt, kinek munkája szinte atmoszférát teremtett művelődésünk egy egész területén, s épp, mert megvolt benne az a kedves világiasság, melynek derűje híján hatástalan skolasztikus maradt a leg tudósabb doktor is — mindezeknél fogva úgy gondolom: azok közé tartozott ő, kik egy-egy nemzeti kultúrának rangját jelzik. Egy-egy ilyen életmű, ilyen munkásság jelenléte az a termő hűmusk, amely a nemzeti kultúra geológiai alapjára rakódik, s amelynek vastagsága és minősége eleve határozza meg nagyságát és pompáját a vegetáció-nak, mely rajta megterem.

S külön csuda, hogy ez a nagyszerű romanista, kinek neve élni, emlékezete éledni fog, valahányszor olasz, spanyol, francia szöveg fölé hajolnak magyar filológusok s tollforgatók — hogy ugyanez a Honti Rezső kivételé szlavista is volt, az orosz nyelvnek emberöltő óta tudós búvára, s ihletett tolmácsa az orosz irodalom óriásainak. És még egy: Honti Rezső, a romanista, otthonra part a sugaras Földközi-tenger túlsó partján is. Az orientalista Honti, mikor — épp most, legutóbb — az Ezeregyéjszeka arab meséit szórta az Magyarul élénk, ugyanaz a mesemondó volt, akitől Firenzezola, akitől Masuccio Salernitano és Straparola olasz róneszanszmeséit hallottuk hajdan magyarul. S utolsó munkája, Firdauszi tolmácsolása, a tadzsik-perzsa Sah-Name tizezer sorának szövegfordítása az a szilárd fundamentum, melyre költő-kezek emelik majd rá a magyar Sah-Name csillogó épületét: Honti Rezsőnek is emlékművéként.

1879-ben született. Mint az apám. Hadd siratom hát szinte fiaként is egy kicsit: ahelyett, a fia helyett is, Honti János helyett, aki fényesen, már-már a nemzetközi hírnév sugaraiban forgatta apjának tudományos fegyvereit — s akit a történelem legbecsemlenebb fegyvere dőlt le ifjan: a fasizmusé, mely Honti Rezső szívét is győgyíthatatlanul sebezte meg. S e sebzett szívtől, de törhetetlen szellemtől hadd búcsúozom saját, a dante-tanulmányok végsorai-val, az „emlékezés lélekkel”, mely — úgy mond — „ott, ahol a Szépek és Igaznak örök formáit, az abszolút Valót szemlélte, az Eszmék világában: ott érzi magát otthonát”.

Rónai Mihály András

* Elhangzott a temetésén, az Irószövetség műfordítói szakosztályának nevében.

DÓZSA, VAGY — A MAGYAR NÉP TRAGÉDIÁJA

Dózsának az utolsó képből mondotakat nem számítva, nincsenek a társadalom átalakítására vonatkozó elképzelései. Hacsak az nem, amit a budai jelenetben mond:

ha győzni fogunk, olyan lesz az ország, mint első bölcs királyaink korában.

Ez azonban távolról sem forradalmi elképzelés, Dózsa maga is a király és az érsek ilyen ígéreteire hivatkozik. A jövőről ezenkívül csak egyszer nyilatkozik: Annával való beszélgetésében a csanádi jelenet során, amikor egy idült vetít előre. Idill iránti nosztalgiai persze egy forradalmárnak is lehetnek, a békes otthon iránti vágyakozás nem kell, hogy iránta álljon a forradalmi hivatástudat. Az író azonban minket Dózsának csak a családi boldogság utáni vágyakozásával ismert meg, de arról nem tájékoztat, hogy voltak-e forradalmi tervei. Minden amellet szól, hogy nem.

Dózsa alakjának félreértése mondatta egyes kritikussal, hogy Csanádnál fejlődésben törés van. Mivel Dózsa Ceglédén sem vált forradalmárra, és Ceglédről nem — Mészáros Lőrinc forradalmi elképzelésének megfelelően — Buda ellen indult, Csanádról az útja szükséges-rűen Temesváron át a határra vezetett. Illyés következetesen rajzolja meg Dózsa útját: nem forradalmi, hanem hazafias, honvéd célokért harcol; ezek érdekében kész szembe szállni az uralkodóosztállyal is, kész forradalmi eszközöket igénybe venni; az urakkal vívott harc azonban csak átmeneti feladat számára, nem törekszik megsemmisítésükre, hanem csak az útjába kerülő úri hadakal utközik meg, hogy mennél hamarabb török földön legyen; a forradalmi útnak, Lőrinc programjának helyességéről csak halála előtt, a fogságban győződik meg. Illyés Dózsája nem vezeti a forradalmat, hanem elszalasztja azt; kezében volt a forradalmi, a farkas-rend megdöntésének a lehetősége, de nem ragadta meg; forradalmi erő volt a vezetése alatt, de azt nem forradalmi célokért vitte harcba. Mindezt felismeri az utolsó képből és forradalmárrá válik a forradalom bukása után. Ez a tragédiája. Dózsa személyes tragédiáját felemeli és szerezgyja az a felismerés, hogy „a farkas-rend megdönthető”. Ez ad olyan hallatlan erőt Dózsának utolsó perceiben, ennek világga kiáltásával tudja az író hősét éppen élete legvégén emelni a legmagasabbra.

Illyés nagyot emel, alkotott, de ez a Dózsa — akárcsak a Fáklyaláng Kossuthja — csak akkor ismeri fel, hogy mit is kellett volna tennie, amikor már minden elveszett. Vajon ez az igazi Dózsa? A Színház- és Film-írást kritikus, aki a darab bírálóját egyszerűen ostobáknak minősítette, azt állítja, hogy Illyés „méltó módon ábrázolja Dózsát, olyannak, amilyen lehetett — és amilyennek talán lennie kellett volna”. Majd azt bizonygatja, hogy jogos volt Dózsa alakjának felnagyítása. A nagyítás valóban jogos lehetett volna, de itt kicsinyítés történt. Az igazi Dózsa — Illyéssel szemben — forradalmi célokért küzdött, s ezt töle elvitatni kicsinyítés, még akkor is, ha valósággal elképrázlat bennünket, ha író alkotta hős emberi nagysága.

Dózsa alakjának ilyen megrajzolását én önmagában nem volna jogos az író hibáztatni. Kitérnő művészi alkotás született az 1514. évi parasztháborúról úgy is, hogy nem Dózsa a következetes forradalmi hős, hanem Mészáros Lőrinc, vagy más. Illyés darabjában az igazi forradalmár Mészáros Lőrinc, Dózsát ő segíti, lendíti mindig előbbre. Előtte jár, de a ceglédi jelenet végéig Dózsa mindig követni tudja. Itt elválnak az útjuk. Lőrinc tabortársa forradalmár, aki Budát akarja megrohanni, majd később az új Tábor városát felépíteni és ott létrehozni egy új, igazságos társadalmat,

hol nem lesz hazugság, család, király, úr, püspök, szegény, gazdag...

Dózsa idegenül fogadja ezt a tervet, nincs egyetlen helyeslő szava sem a kizsákmányolástól mentes társadalom elképzeléséről. Lőrinc várepítési tervének, csak abból a szempontból látja értelmét, hogy jó lesz egy ilyen vár arra az esetre, ha seregének vissza kell vonulnia: Dózsa csak a dollag katonai oldalát fogja fel. Dózsa és Lőrinc elképzelései csak a dráma végén, a temesvári vereség után találkoznak ismét, ekkor éri utól Dózsa barátja forradalmiságát.

A parasztereg két vezérének ilyen felfogása alapján joggal várhatnánk, hogy Mészáros Lőrinc, a dráma egyik legjobban megformált alakja legyen. Sajnos, nem így van: kissé sematikus figura, aki akkor is eltörpül Dózsa mellett, amikor igaza van. (A

rendezés és a színészi játék ezt még fokozza!) A csanádi jelenetnél például nagy erővel érvényesül vele szemben Dózsa félélyei, s Mészáros forradalmi elképzelései utópisztikusnak, irreálisnak tűnnek, a Dózsához csatlakozó máramarosi némesekkel szemben kimutatott ellenszenvet pedig szektás jellegű kölcsönöz alakjának. Mészáros itt érzéketlennek tűnik a török veszély iránt; és annak sincs semmi jele, hogy a tömegek helyeselnék az ő álláspontját. Az író nem törekszik arra, hogy a Cegléd és Temesvár közötti időben Lőrinc igazságát érezzük ki a drámából. Ellenkezőleg mindent megtesz, hogy Dózsa útja lassák helyesnek s Mészáros hitelet veszítse. Ez azután megbosszúlja magát az utolsó képből, amikor a darab Dózsája számára világossá vált, hogy Lőrinc útján kellett volna járnia. A darab nézőit ugyanis Illyés nem tudja, mert maradéktalanul meggyőzni, erről Lőrinc programját irreálisnak tüntette fel. Természetesen nem azt kívánjuk, hogy a dráma azt hitesse el, hogy a parasztháború győzhetett volna, azt azonban joggal megkérdőjelezzük, miért nem teszi konkrétabbá, reálisabbá az író a forradalmi távlatot, miért zsugorítja azt össze néhány — kissé frászisszerűen ható — utópisztikus gondolatot tartalmazó sorba. Miért nem lehetett legalább olyan meggyőző erővel ábrázolni a parasztháború forradalmi tendenciáit, mint ahogy azt az uralkodóosztály egykorú, ellenséges történetírói tették. Nemcsak Dózsa forradalmisága van kicsinyítve tehát a drámában, de magának a forradalomnak a történelmi realitása is.

A konkrét forradalmi távlatnak ez a gyengesége, nem meggyőző, vérszegény volta alapot ad arra, hogy Zápolya alakja — feltehetőleg magának az írónak a szándékával is ellentétben — indokolatlanul megővekedjék. Zápolya a drámának egyik leg gondosabban jellemzett figurája. Önzó hatalmi céljai felé következetesen törő oligarcha, aki éppen úgy gyűlöli a népet, mint az uralkodóosztály többi képviselői, mégis határozatlanul különböző valamennyi osztálytársától, a királyt és az érseket is beleszámítva: jobb politikus náluk. Ulászló bárgyú, Bakócz szánalmas, Báthori hallatlanul korlátolt, még Brandenbúrgban érzünk leginkább valamely kevés politikussá válnát, de ő már a budai jelenetben nevetéssé válik, és egy kissé amolyan mitugrálts udvari léhütőnek érezzük. Zápolya a két budai jelenetben szinte a kisujja körül forgatja ezt az egész társaságot: gúnyos megjegyzései a budai téren, elkülönülő magatartása a királyi tanácsban, majd Báthorival szembeni rendkívüli fölénye mind ezt igazolják. Zápolya alakjának megőveződéséhez nem kis mértékben hozzájárul az is, hogy a végig rokonszenvesnek mutatott Bebeket az ő híveként látjuk már az I. felvonástól kezdve. Éppen Bebek-től tudjuk meg, hogy Zápolya Erdélyben meghirdette a bullát, vagyis jelentős paraszti haderőt toborzott.

Mindezek a mozzanatok előkészítik Zápolyának az utolsó két képből való szereplését. Itt tárulnak fel Zápolya céljai: a királyi trón megszerzése, az állam belső megerősítése, s annak — márcsak saját érdekében is — a töröktől való megvédése. Ezek elérésére nagyvonalúan tör, nem kőköt kicsinyes előítéletek, vagy szűklátókörűség. Igazi renaissance figura: ilyenek voltak ennek a kornak azok a nagy egyéniségei, akik hatalmas pozitív szerepet játszottak az egységes, erős, modern államok megteremtésében. A darab világosan kimutatja, hogy Zápolya piszkos játékot úz Dózsával, kész vele szövötközni, de közben a kihalalt készítteti elő; hálálkodik Petrovicsnak Dózsa elfogásáért, de ugyanakkor Dózsához így szól: „Ami ez a vad hajdu komád, Petro teti veled, atól magam is pökök”; miközben Dózsával tárgyal, öccsét Gergelyt kiszolgáltatja Báthorinak, hogy befogja vele a száját. Mindezek a mozzanatok éppen eléggé leleplezik Zápolya aljasságát. A történelem azonban nem moralizálás, és bármennyire is gyűlöletessé válik előtünk a dráma Zápolyája, ez nem felelteti el, hogy egy objektív haladó programot hirdét. Ne tévesszen meg bennünket az, hogy Zápolya a nemesség érdekében akarja a hatalmat átvenni, hogy Dózsa segítségével a megsemmisült parasztságot szerezze vissza, s hogy a parasztra még nagyobb terheket akar róni. A kor minden haladó feudális politikusa így gondolkodott.

Zápolya alakjának Illyés egy borotvált tancoló figurát alkotott — hasonló ez a Fáklyaláng Görgey-jéhez. Ellenszenves alak, minden erkölcsi érzékünk tiltakozik ellene, mégsem tudjuk

elvitatni tőle, hogy van bizonyos igazsága. A szívünk ellene van, de az ész nem térhet ki annak elismerése elől, hogy történetileg és a dráma összefüggései szerint is reális utat képvisel, Dózsa erkölcsi fölénye maradéktalanul érvényesül Zápolya fölött, de ahhoz, hogy Zápolyának, mint politikusnak, ne legyen előttünk hitele, az kellett volna, hogy teljes súllyal érezzük vele szemben Mészáros Lőrinc forradalmi politikájának fölényét is. Erről azonban már meg kellett állapítanunk, hogy ködbevész, s így alulmarad a Honti Rezső, s így alulmarad a Zápolya-féle program realitásával szemben.

Mindez nem az írói munka, a dramaturgiai kidolgozás hibája. A téma helytelen történelmi értelmezésében láto ennek a gyökerét. Az író — ha többet akar tenni, mint történelmi tényeket népszerűsíteni — nem ragaszkodhat mereven a tényekhez. De minden témának vannak megkövettségei; a jelenből választott témáknak is, de a múltból választot-taknak talán még inkább. A múltól írva is a jelenhez kell, hogy szójlon az író, de ugyanakkor a múltól is hiteles képet kell adnia. Nem történetírói hitelességről van szó, hanem művészi: a történelmi folyamat lényegének, a történelmi tipikusnak az ábrázolásáról. Illyés nem ezt tette: irreális történelmi helyzetet konstruált s ebben mozgatta hőseit. A parasztháború kitérő és hatalmas mérete elválaszthatatlan összefüggésben volt azzal, hogy Mátyás centralizált államszervezetét az urak szétzilalták, hallani sem akartak visszaillesztést, s az uralkodó osztály egyetlen csoportjának sem volt reális politikai koncepciója. Illyés azzal, hogy az uralkodó osztály legelőbbre hivatott vezetőgyéni-sége és legerősebb csoportja részéről Mátyás állama restaurálásának, az új típusú, modern, centralizált állam visszaálltásának programját felveti, megszünteti a parasztháború ki-robanásának egyik legfőbb előfelté-telét, megingatja az egész paraszter-gyóadalom történelmi realitását, elvitat-tja szükségességét. Illyés szemmel láthatóan arra a gigantikus feladatra vállalkozott, hogy a parasztháború-hoz hozzákapcsolja a kor két másik nagy kérdését: a török hódítás és a modern állam ügyét. Ezek valóban a legszorosabban összefüggők. 1490: a centralizált állam bukása; 1514: a parasztháború és bukása; 1526: a mohácsi katasztrófa — szükségsgsz-rűen követték egymást, egyszon fo-lyamat nagy történelmi állomásai-ként. Mindezt együttesen, epikus for-mában bizonyára jól lehet ábrázolni, de drámailag összeszűriteni nem lehetett. Ez Illyés darabjának sokszor nem eléggé drámai, hanem túlzottan epikus jellegét is lemerhet, de leg-főképpen a drámai koncepció bi-zonytalanságát, elhibázottságát.

A dráma szerint Dózsa serege lett volna képes egyedül megvédeni a töröktől az országot. A török elleni hadjárat következetes programja azonban a bukashoz vezetett, s Mészáros Lőrinc forradalmi elképzelé-seinek helyességét igazolta. A forradalmi út azonban utópisztikus, a darab alapján sikerrel nem kecsegtet; a kibontakozás egyetlen lehetőségéig Zápolya feudális programjának rejlik. Zápolya azonban csak akkor ér-hetné el célját, ha Dózsa és a pa-rasztserg csatlakozik hozzá, de erre nincs lehetőség, mert Zápolya el-vezetti hitelet Dózsa szemében, aki éppen ekkor a bukás után eszmél rá a forradalom lehetőségére. Dózsa tragédiájából így lesz sokkal több: a magyar nép tragédiája. S ezen mitem változtatnak Anna befejező szavai, melyek azt sejtetik, hogy a népből még új erő jöhet. A dráma egész belső menetéből azok a mély-ségesen pesszimista befejező mondatok következnek logikusan, mely-eket az első, a Csillagban megje-lent változatban olvastunk.

A magyar nép tragédiájának témá-jává vált Dózsa György Illyés kezén; ez az ami nyugtalanító ebben a drá-mában. Csak ezt látni benne: súlyos torzítás, bűnös egyoldalúság lenne. A perspektívát nem nyújtó, pesszimista alapkoncepciót szinte jelenéről je-lenetre elfedi, felelteti ennek a népek és hazájának forró szeretete. A magyar nép sorsáról szemben történelmi pesszimizmust áraszt a mű, de ugyanakkor hatalmas erővel hirdeti, hogy az igazi emberiség csak a népből terem, az igazi erkölcs a nép erkölce. Kevés olyan mű szület-tett az utóbbi években, melyből ek-kora meggyőző erővel csendül ki az igazságunk, a jónak és nevesnek a fölénye az emberi aljasság felett. Va-jon ez a magasrendű demokratikus humanizmus miért nem párosulha-tott a magyar nép jövőjébe vetett hittel?

Klaniczay Tibor